

**НОВИ МОМЕНТИ В ТУРСКО-БЪЛГАРСКИТЕ
ОТНОШЕНИЯ СЛЕД СОФИЙСКОТО СПОРАЗУМЕНИЕ
ОТ 24 АВГУСТ/ 6 СЕПТЕМВРИ 1915 г.
(1915–1916 г.)**

Калчо Калчев

***NEW TENDENCIES IN TURKISH-BULGARIAN RELATIONS AFTER
THE SOFIA AGREEMENT OF 24 AUGUST/6 SEPTEMBER 1915
(1915–1916)***

Kalcho Kalchev

Abstract:

The article follows the dynamics of Bulgarian-Turkish relations during 1915–1916 which were determined by the agreement signed in Sofia on 24 August/6 September. It turned the two countries – erstwhile enemies on the international political scene – into coalition partners in the camp of the Central Powers. On the basis of new source material have been analyzed and highlighted those manifestations of political partnership which lay at the basis of the “marriage of convenience” between Bulgaria and Turkey. The results of the co-operation on the battlefield have also been analyzed. They turned out to be unsatisfactory for both countries.

Key words: Bulgaria, Young Turks, Central Powers, territorial rectification, military co-operation

В настоящия материал не претендираме да изясним цялостно динамиката в трудното ново начало на българо-турските отношения след като двете страни стават коалиционни партньори в лагера на Централните сили. Задачата ни е по-скромна – да набележим някои нови проявления на политическото партньорство, които след около година ще позволят сключеният „брак по сметка” да се „консумира”

и на бойното поле с резултати, неудовлетворили в крайна сметка и двете страни. По редица причини от различно естество тази проблематика е само маркирана, но не и проучвана, нито от българските, нито от турските историци. А в българските архиви има интересен източников материал.

С подписването на договореностите в София от края на лятото на 1915 г. възделената мечта на младотурските управляващи в Константинопол (Истанбул) се осъществява, макар и с цената на териториална ректификация от земите на Империята: България от потенциален враг се превръща в съюзник. Дамоклевият меч, висящ над проевропейската ориентация на ръководената от тях страна, е прибран в ножницата... Член 10 от подписаната пък от подполк. П. Ганчев в Плес тристранна конвенция изрично маркира правото на Турция да се присъединява към сключените в този документ договорености, поемайки задължение да даде военна помощ на България с уговорката „щом България пожелае това”. В документа не се фиксира обаче условие Германското главно командване да поема ангажимент за сигурното съгласяване на Турция, макар и да се фиксират задължения то да води преговори с Турция. Изрично се подчертава един не толкова малозначим момент – „предназначените” за съюзнически войски да бъдат поставени „под българско разпореждане”¹.

Откъсването на територии от снагата на османската държава и отстъпването им под юрисдикцията на невернически съсед е истински прецедент в над шествековното ѝ съществуване като емират и султанат. Това се разбира отлично от тогавашния ръководен елит, който обаче е изправен и пред най-грандиозното изпитание на Историята – от поведението му, включващо и най-дръзновени дипломатически ходове, в крайна сметка зависи не само настоящето, но и самото съществуване на бъдещето, пред което в единен блок са се обединили изконният враг Русия с довчерашни геостратегически съюзници. С ясното съзнание за величието на историческите изпитания, младотурските ръководни политици приемат предизвикателствата на времето, надявайки се не само да модернизират родината си след победа на Централните сили, но и да възстановят статута ѝ на европейска и световна Сила, поправяйки „някои грешки” от 1913 и 1915 г. В идей-

ната амалгама на техния светоглед от панислямизъм и пантюркизъм отсъства обаче идеята за *Halifelik*-а, защото е станало ясно, че в новия ХХ в. последната не би била осъществима. Ала възвръщането на Източна Румелия (днешна Източна и Западна Тракия) при отклоняване на българското внимание към Македония в унисон с разгарянето на противоречията между православните християнски съседни поне на първо време не се смята за невъзможно. Затова и вмъкването на България във военните действия срещу Сърбия и отклоняването на нейното внимание от новите ѝ краймаришки придобивки е искрено приветствано.

Само два дни след парафирането на Конвенцията между България и Турция в София (21 авг./3 септ. 1915 г.), но още преди тя да се разгласи пред обществеността, истанбулският официоз в-к „*Tanin*” („*Eho*”) прави в един откровено противосръбски дух интересни обобщения, сякаш за да опонира на вестта, че Сърбия била готова да „жертва” земите до Вардара: „Българите много добре знаят, че това, което днес сърбите дават, утре го не дават. Освен това Балканският полуостров е тесен едновременно за България и за Сърбия. Необходимо е едната от тях да изчезне...”. А по-нататък по повод информациите, че Съглашението е поискало България да пази благосклонен към коалицията неутралитет и запознат с антисръбската готовност на България за военен удар, редакционният екип на „*Tanin*” продължава: „Ние сме убедени, че България не ще дава внимание ... на тези искания и ще се възползува от сгодния случай, посочен от историята... Ние сме така уверени в правотата на горните съждения, щото имаме пълно право да чакаме с най-голямо спокойствие решението, което ще вземат нашите съседи – българите.”²² Всъщност решението за военен удар вече е било взето и на 1/14 октомври 1915 г., двадесет дни след мобилизацията, войната срещу Сърбия започва. Два дни след като кабинетът на Радославов обявява война на западната съседка и държавите от Антантата скъсват дипломатическите отношения с България. Няма нищо по-естествено от това по същото време другият популярен турски ежедневник в. „*Ikdam*” („*Прогрес*”) с апломб да отправи пожелание: „Ние поздравяваме българите като братя по оръжие и им пожелаваме успех в тази война”. А визирият по-горе „*Tanin*”, солидаризирайки се с новата коалиционна политика, но в контекста на политическа нравоучителност, не пропуска да отбележи:

„Ние пожелаваме щото българите, които са на път да заличат с кръв грешките на миналото, да успеят напълно в задачата си”³.

Пак по-същото време хиляди манифестират със знамена по главната улица на Пера в отоманската столица с викове: „Да живее България!”, „Да живее българската армия!”, „Да живее българският народ!” Би могло да се обобщи, че в самото начало на войната срещу Сърбия българофилство започва да тресе силно военнополитическия елит. Добра картина на тези настроения, в която внимателният наблюдател не ще бъде затруднен да придобие по-точна представа, ни представя един рапорт на **Недялко Колушев** – българският дипломатически представител в Цариград, от 2 октомври 1915 г. Тази картина заслужава да бъде представена.

Лично Колушев, като представител на новия османски съюзник, бил помолен да поднесе „сърдечните поздравления и големи благопожелания за успеха на българското оръжие” от великия везир, от Талаат бей и от султанския зет Енвер паша. Енвер дори заявил, че той се покланя „пред мъдростта на българското правителство и ценното за Турция българско приятелство”. Акцията при Дарданелите вече можела да се смята за изоставена [*Оттеглянето на англо-френските войски от Галиполския полуостров започва от 28. IX, като голяма част от многочислените мауни, натоварени с войници, оръдия, коне и боеприпаси, заминавали за Солун*] и това се дължало на българската намеса. Казали се силни думи и за началото на „нова ера” в отношенията между двете страни, но с акцента, че „общият неприятел”, макар и оттеглящ се от Дарданелите, не преставал да бъде неприятел на Турция, която била „готова да даде всичката помощ за унищожението му”. Тази мисъл Енвер паша втъкал и в предложението си да даде и 200 000 армия на българите, „ако стане нужда”. „Тая армия той бил готов да даде под българска команда, която да я води и да ѝ даде задача, гдето и каквато намери за добре. „Ние – ми каза Енвер паша – сме решени твърдо да живеем с вас като добри съседи и вечни приятели и съюзници” – съобщава Н. Колушев⁴. В същия този дух със заключение, че „бъдещето на България и Турция” било вече „осигурено и тия две страни ставали... господари на собствената си съдба и на съдбата на Балканите” му говорил и Талаат бей. Накрая и тримата – Н. Колушев, Талаат бей и Енвер

паша – се разцелували, като няколко пъти турските представители помолвили Н. Колушев да предаде на българския премиер уверенията им в тяхната „преданост... към каузата, която става обща, както и искрените им благопожелания за бърз и сигурен успех на храбрата българска армия”⁵.

Н. Колушев подсказва обаче в същия ден чрез друг свой рапорт една твърде специфична подробност за работата с турския печат, която българските ръководители явно са пренебрегнали. Той пише, че ставало „във висш интерес... да поддържаеме тук добре пресата за нас, за нашата военна сила и нашите успехи”. За да се постигнела тая цел трябвало да се поставят в зависимост от легацията всички цариградски вестници, които били „жадни за новини, особено сега, когато единственият им източник е София”. Затова е отправена молба към премиера да се разпореди „щото всички новини от бойните полета с най-големи подробности да се съобщават телеграфически на легацията, която ще има грижата да ги дава, като ги нюансира според вестниците, на пресата”. Това се правело от германското и австрийското посолство, които така „държали” пресата. Те именно давали комюникета на агенциите тук. Опитът от Балканската война подсказвал, че с даване на новини само от БТА и направо до Отоманската агенция „Милли”, както и до вестниците, „не се постига целта, която се гони...” Първото българско официално комюнике за военните действия било изнесено в цариградските бюлетини и вестници „без да е получено досега (вечерта на 2 октомври – б. м., К. К.) в легацията”⁶.

Даже и ако приемем, че манифестациите от 3 октомври 1915 г. в Истанбул⁷ са дело само на младотурски активисти, няма основание да се съмняваме, че политическата конюнктура оказва влияние и върху турското население в неговата масовост. А в същото това време в България част от германофилски настроената патриотарска интелигенция се вдъхновява от жигосващите стихове на Кирил Христов, отпечатани по страниците на сп. „Отечество” в навечерието на влизането във войната – „Желаний ден настана, / Борбата се захвана. / Убивай, не милей / И волно заживей. / Убивай! Не жали! / Мушй! Сечй! Колй! / Убивай! Не щади! / Умри, но победи!”⁸ Тази именно част от националистически възпитаната интелигенция възприема

безрезервно всички проявления на българската външна политика и става трубадур на воинстващия милитаризъм, без който не би могла да се води и войната. Предимно от нейните среди са и най-ревностните поддръжници на българо-турското вече и официално афиширано сближение... Но влиянието ѝ сред обикновените хора, в т.ч. и сред войската, не е голямо. На „людия ентузиазъм”, за който пишат някои съвременници на 1915 г., остава подвластно незначително малцинство. И при все това „Под гърма на победите” е вече минало, а Ив. Вазов, след дързостта да подписва позив против включването на България в Тройния съюз, немее пред разширяващото се опиянение на сънародниците си.

В средата на октомври 1915 г., още преди разбиването на Сръбската армия, в Солун са стоварени една френска и една английска дивизии, прехвърлени от района на Дарданелите⁹.

През време на операциите срещу Сърбия Турската главна квартира заповядва на новия турски военен аташе и „приемник” на Мустафа Кемал – полковник Али бей, да информира българското Военно министерство, че от Турция биха могли да се доставят за българската армия артилерийски боеприпаси. Едно „доста голямо (но неуточно с числов израз – *б. м., К. К.*) количество” такива боеприпаси наистина били доставени. Но вярно на принципа „По-далеч от турската помощ”, българското командване не е подходило съвсем адекватно. От запазено писмо на турския военен аташе, който от края на октомври 1916 г. е бил вече прехвърлен като делегиран съюзнически офицер към Главното командване в Кюстендил, не става много ясно при какви условия били получени „доста голямото количество” боеприпаси и каква част от тях били употребени. Обаче е факт, че след около година (в края на 1916 г.) турската страна реагира нервно, според нас не съвсем без основание. Най-вероятно артилерийските боеприпаси са били получени след като вече операциите са приключили или са били на приключване, а българската страна е благодарил, заявявайки прибързано, че „работата” вече е свършена и тази турска помощ не ще влезе в действие. Но не е върнала обратно снарядите. И не ги е заплатила на когото трябва. Затова полк. Али бей в свое писмо пише: „Всъщност тия бойни припаси трябваше да се повърнат, преди да бъдат поискани от нас. Аз помолих да ни ги върнат

с писмо под № 364 от 30 октомври 1916 г., но не благоволиха даже да отговорят. Моля, г-н полковник, да благоволите и наредите щото въпросните бойни припаси да бъдат изпратени в Цариград, като имате предвид, че те ни са нужни.”¹⁰. От началника на Щаба на действащата армия тази телеграма е препратена до началника на артилерията без никакви указания. Повече този въпрос в запазената документация не се повдига, което означава най-вероятно, че българите са натоварили и върнали обратно турската помощ, но ... по-късно – в началото на 1917 г.

Още докато траят административно-техническите процедури по точното определяне на границата и по формиране на новите административни единици¹¹, а след това и по мобилизацията на българската Действаща армия, се раздвижват и бизнес средите на двете страни. Войната си е война, но породените от нея проблеми по изхранването на гладуващото население в отоманската столица, а и не само в нея, но и в провинциите, пък и в българските земи, би следвало да бъдат решавани. Така военно-дипломатическите усилия вече не би трябвало да игнорират и стопанско-икономическите връзки. При условие че се приемат за разчистени големите спорни въпроси между двете страни, **най-напред** се вдигат изкуствените бариери пред доставянето на задържаните румънски храни за югоизточната българска съседка. На 13 септември 1915 г. българското правителство приема Постановление на Министерския съвет № 12, с което утвърждават пропуснатите вече през последните дни „с ориенталски вагони транзит за Турция” общо 1007 тона румънски фасул и 840 тона брашно пак от Румъния¹². Започва и активно транзитиране на военни материали за турската армия от Свищовското пристанище¹³. През втората половина на октомври отгук всеки ден се изпращат по 110 вагона в продължение на три дни¹⁴, като Артилерийската инспекция в София обръща особено внимание по приемането и изпращането на всички бойни припаси¹⁵.

Скоро след това в операциите по доставянето на хранителни стоки ще се намесят и български търговци, и посредници, които безпрепятствено доставят необходимите продукти, но винаги след като получат разрешение от правителството. Още в самото начало обаче се оказва, че има институция, която се опитва да контролира проце-

сите по запазването на хранителните продукти в България за нуждите на войската и населението. (По-късно тази институция ще се развие в Дирекция, но през есента на 1915 г. тя е все още само **Комитет за обществена предвидливост**). Дори след правителствено разрешение от 12 окт. 1915 г. за износ на „200 големи вагона брашно“ (т. е. около 3000 тона – б. м., К. К.), месец по-късно харманлийският търговец Теню Узунов не е могъл да осъществи операцията по транспорта, та се налага да се припомни на председателя на Комитета, че това брашно е „предназначено за турската армия“ и че „понеже турското правителство настоятелно моли за брашното, за което има разрешение, нека да не се правят пречки за износа му“. В Цариград било съобщено, „че за в бъдеще освен кукурузено брашно и жито, повече [храни] за Турция не се разрешават“. Трябвало да се изпълнят само предишни постановления на Министерския съвет¹⁶. Явно е, че Теню Узунов е осъществил сполучливо тази търговска операция, защото след около 40 дни узнаваме, че Министерският съвет отново се е занимавал с негови проблеми. „По молбата на тукашната [има се предвид софийската – б. м., К. К.] турска легация“ пак на него се разрешавало да изнесе от България за Турция 200 вагона царевица за семе¹⁷. А три седмици преди това, въз основа на Постановление на Министерския съвет от средата на октомври, най-после било разрешено и „на софийския жител“ Христо Иванов Гендович (добре познат на всеки що-годе запознат със стопанското минало на България) „да изнесе от България за Турция 200 вагона брашно“, като за „успокоение“ на опозицията се поставя и едно „ограничение“ – „само ако това брашно се приготви от просителя“!¹⁸

Намираме за излишно да обръщаме внимание върху факта, че износители за страните от Централните сили, и то не само на хранителни стоки, са последователи и симпатизанти на управляващата либерална коалиция, и че тяхната приоритетна роля в това направление едва ли е минавала без протекцията на влиятелни правителствени фактори. Пак към тази група сделки би следвало да се отнесе и доставянето на 1,4 т фасул, 18 т картофи, 350 кг кашкавал, 835 т брашно и пр. и за *American College girls* и *Robert College* в османската столица. Износител е Ц. Паяков, но за сметка на Софийска банка. За нуждите пък на българската болница „Евлоги Георгиев“ в началото

на 1916 г. се допуска износът на доста внушително количество брашно, ориз, фасул, каменни въглища, картофи, лук и др.¹⁹ Дори за нуждите на Германското императорско посолство в Константинопол пак по същото време се разрешава износът на ориз и фасул. През лятото на 1916 г. узнаваме, че вече съществува и бартерна търговия: разрешава се да се отпусне на Високата порта за нуждите на турската войска 3300 тона царевица срещу „компенсация на 130 тона качествено дървено масло за нуждите на нашата войска”²⁰. Седмица преди това пък е одобрен износът на 600 торби цимент, „предназначен за построяването на жп линията *Караагач – Едирне*, срещу компенсация на 10 вагона дървено масло”. [Всъщност *Караагач – Едирне* не е нова жп линия: торбите цимент са нужни за разширяване и укрепване на 2-километровата линия между някогашното предградие на турския град-крепост Одрин с име гара Караагач, станал български град *Одрин*, разположен западно от Марица, и много по-големия турски град Едирне – б. м., К. К.]. За износа на цимент подобни разрешения се дават на дружество „Гранитоид”, а на частния търговец Спас Антонов – още и за строеж на фабрика, която Отоманското министерство на земеделието ще строи в Мала Азия, и др. Би могло да се каже обаче, че не всичко във вносно-износната търговия на бартерна основа върви гладко. Това личи от запазено писмо на Главно интендантство при българското Военно министерство от началото на януари 1916 г., от което узнаваме, че било разрешено на австро-унгарско „покупателно дружество” да изнесе „из България 2500 тона зърнени храни” срещу внос на дървено масло и сапун. Последното явно е свършило своята работа наполовина, защото до 16 януари 1916 г. „такава компенсация не сме получили” и затова се налага да се търси съдействието на българския военен аташе²¹. Дори и след като вече „братството по оръжие” рго фогта е почнало, но още не се е реализирало като бойно сътрудничество, Централният комитет за стопански грижи и обществена предвидливост е разрешил на Централното покупателно дружество в София да „улесним временно Турция и Цариград”, но не с 5 – 6000 тона храни, а само с 2000 тона пшеница и ръж и то „при условие, че тези храни ще се повърнат от казаното дружество в натура... и че срещу тях ще се позволи на турското правителство да внесе в България като компенсация дървено масло и сапун”²².

Пораздвиженият *внос–износ* не гарантира обаче по-бързо решаване на най-наболелите социално-икономически проблеми: особено болезнено се чувстват те в наскоро присъединените райони и селища от Турция към Царство България. Там на местното население, сред което българите са малцинство, още неприспособило се към новите реалности, му се налага да решава чрез Комитета за подпомагане на войнишките семейства най-елементарни жизнени нужди по доставянето на брашно и хранителни стоки. Такъв град напр. е Софлу. В него имало повече от 600 войнишки семейства. Писмо на мировия съдия П. Стефанов от днешния гръцки гр. Суфлион до министъра на правосъдието от началото на февруари 1916 г. настоява за интервениране пред Централния комитет за обществена предвидливост, пред Министерство на войната и пред други институции да координират усилия, за да се подобри решаването на продоволствението в града и околията²³. Ако не се забравя, че условията на живот са крайно тежки и трудни и през предните години след установяване на българската власт в Западна Тракия, и че чиновниците и администрацията далеч не са от най-добросъвестните и предани на националната кауза служители²⁴, може да се приеме, че голяма част от населението, дори след сериозните етнически миграции през 1913 г., не ще бъде **ЗА** българската държавност. Новият дух на съседските взаимоотношения между България и Турция, макар и да е различен от този през фазата на българския неутралитет (1914–1915 г.), не се установява изведнъж и чрез една все по-разширяваща се добронамереност. В архивите могат да се срещнат и документи на български дипломати, в които понякога фриволно и пресилено се заклеймява турския икономически протекционизъм, който не позволявал на българските експортъори да изнасят напр. по-големи количества брашна²⁵. За недоразуменията спомагат и недокрай прецизираните детайли в технологичното сътрудничество. Ала общото русло е по посока на спадане на градуса на враждебността и мнителността.

Впечатлява и друг един детайл: осъществяването на постепенна еволюция в българската държавна политика спрямо отношението към българските турци. В Царство България, както и в Османската империя, нормативната база за отношението на иноверското население към военния дълг е далеч от съвършенството. Историческите

напластявания са твърде големи, за да се избегнат сепарирането и сегрегацията по верско-етнически признак. Различните закони, положения, правилници и пр., уреждащи устройството на войсковите части и управлението им, приемани през предшествашите десетилетия, сега се оказват остарели, неадекватни. Още повече че между отговорните военни фактори не са постигнати никакви конкретни договорености, особено за служилите мъже в османската армия, каквито ще се появят по-късно. Затова не е ненормално, че веднага след обявяването на мобилизацията на българската армия през есента на 1915 г. отношението към турското, и въобще към мохамеданското мъжко – служило и неслужило (откупувало се чрез военен данък) население сред началническия и командирски състав на армията в Царството остава същото, т.е. на това население, както и в Турция на християнското [тук неверниците служат в хамеле-таборлар (преносвачески дружини) и в иншаат таборлар (строителни дружини)!], се гледа преди всичко като на строително-изкопчийски, а след време и като на тилови потенциал, който би могъл да бъде ползван изключително в допълнящите и маршеви роти, дружини и полкове. Запазени документи свидетелствуват, че в хода на мобилизацията рязко променилите се по посока вече и на военното съюзничество българо-турски отношения пораждат неясноти в подхода спрямо *българските турци*. В шифрована телеграма до Оперативния отдел на ЩДА (Щаба на действащата армия) началникът на 4-а Преславска дивизия полковник П. Киселов, станал известен година по-късно на света с превземането на Тутраканската крепост, моли за указания как би следвало да постъпи. Защото „съгласно утвърдения оперативен план на седмия ден [от мобилизацията – б. м., К. К.] ще трябва да се явят неслужилите турци в Шуменския и Варненския укрепени пунктове, за да копаят укрепленията.” „...Да дам ли разпореждания за свикването им, тъй като в заповедта за обща мобилизация се заповядваше неслужилите в маршевите полкове да не се викат?” – пита полк. Киселов и получава в отговор инструкцията: „Да се извика неслужилото мъжко население без разлика на народност!”²⁶. Два дни по-късно генерал-майор Константин Жостов в качеството на началник на ЩДА разпраща до всички началници на дивизионни области тайна заповед №99, с която разпорежда: „За работници по укрепя-

ването на укрепените пунктове и позиции да се извика неслужило мъжко население без разлика на народност, според нуждата. Да се започне работа по укрепяването най-напред от най-важните участъци²⁷. А година по-късно, след като вече на Добруджанския фронт е почти приключило българо-турското бойно сътрудничество, с телеграма № 14 463/ 26 дек. 1916 г. началникът на 4-а дивизионна област полк. Перниклийски донася, че от Добричкото и Силистренското полкови окръжия били викани под знамената до 40-годишна възраст само мъжете от български и турски произход, а другите били оставени „свободно да търгуват”. Затова той моли да му се разреши да бъдат повикани всички добруджанци от всякакви народности, които са били войници и български поданици²⁸. След няколко дни с телеграма № 12 765 Военно министерство разрешава това да се направи.

До практическото начало на бойното сътрудничество между България и Турция, а и непосредствено след това, въпреки господството на резервираността спрямо политическите замисли на османските държавни и военни ръководители, в българската войска се извършват рутинни армейско-мобилизационни мероприятия, в които няма как да не се окаже въвлечен и мюсюлманският елемент. А мюсюлмански елемент – нека подчертаем това още веднъж! – са предимно младите мъже, голяма част от които са призовани под знамената, понеже не са изплатили военния данък. В условия на започналото военно съюзничество с Империята, българското Военно министерство намира за целесъобразно да осъществи и начална военна подготовка с тези мъже в етапни, маршеви и опълченски единици, като предпочитанията са тази подготовка за живеещите в населените места на Северна България да става в Шумен, а за всички турци и българомохамедани от Южна – в скоро присъединения български град Гюмюрджина (днес Комотини, Гърция), който е и център на 10-а (Десета) Беломорска военноинспекционна област. Тук командир на дивизията до пролетта на 1916 г. е генерал Иван Ст. Колев. Запазени документи свидетелстват, че в състава на 10-а пионерна дружина, на 10-и тилови армейски транспорт, на 10-и дивизионен санитарен транспорт, в 8-ми опълченски полк отбиват войнишкия дълг български турци и от Уланлий (Руен), Саръ кая, Чиналъ (Мъглен) и Хаджилар (Хаджиите), Айтоско (днес Карнобатско), от гр.

Чирпан, от с. Ковачево, и с. Сигилево, Пазарджишко, от с. Скобелево и с. Салтъково (Копринка), Казанлъшко. Знае се например, че на 7 март 1916 г. са уволнени от служба Ибрям Чакър Юсеинов от с. Руен, служил в 10-а пионерна дружина. На същия ден е свършила службата и на Коджа Хасан Кърджалиев от с. Саръ кая, а след 13 дни е бил уволнен и Хасан Хасанов Делихасанов от с. Мъглен²⁹. Съхранени документи свидетелстват обаче и за други нежелани и от командванията и на двете страни явления – Кара Али Юсеинов и Ахмед Кърмаджилов от с. (днес град) Мадан били убити от конвоиращи ги войници, понеже направили опит за бягство³⁰.

Към средата на 1916 г. все още е имало някои неясноти около изпълнението на военските задължения от мюсюлманските духовни лица и затова се е наложило да се свеждат до знание съгласувани между Министерството на външните работи и изповеданията и Главното мюфтийство, базиращи се на член 22 от ЗУВС (Закона за устройство на въоръжените сили) и министерска заповед, клаузи. За всяка джамия било разрешено освобождаването от служба по един имагин, един мюезин, един кятибин и един кайюмин³¹.

Не би могло да се твърди обаче, че решаването на този род проблеми е единствена или главна грижа на армейското главно командване. Редом с това се осъществяват и рутинни мероприятия, които се реализират, разбира се, по-трудно и проблемно в „новите земи”, т.е. на територията на Десета (10-а) Беломорска дивизионна област, обхващаща преди всичко Западна Тракия и част от Родопите. Запазени документи свидетелствуват, че тук малко по-трудно става попълването на частите на дивизията, на чиито личен състав се поверяват манлихерови пушки. Пак тук се препоръчва за 8-ми опълченски полк, в който служат и мохамедани, да се изпратят и 500 души данъчни несслужили строеви войници, като се препоръчва, ако се констатира дефицит от такива, ротите да се попълват от млади войници. Въоръжението на последните било с пушки-трилинейки. Прави силно впечатление обаче изричното указание: „Хората да се изпратят облечени добре и с изправно снаряжение и то под командата на офицер.”³².

В Старозагорския край при обявяване на мобилизацията отказват да се явят в казармите и да заемат местата си в 8-ми дивизионен

продоволствен транспорт 49 български граждани с мюсюлмански имена, от всичко неявили се 192. Това са турци, родени в Стара Загора (29), в с. Богомилово (13), с. Дълбоки, с. Средец, с. Ореховица, с. Колена и др.³³ Пак в крайграничния Хасковски окръг по списъците на 10-о полково окръжие от всичко неявили се 164 мобилизирани не са се явили под знамената, за да отбиват дълга си в 10-а етапна дружина, 94 мъже с мюсюлмански имена. Огромното мнозинство от тях са родом от Хасково, като по изключение има и от с. Три могили, от с. Войводово, с. Старо село и др.³⁴ Тук средната възраст на неявилите се е малко по-голяма.

Процесите по мобилизирането в България на мъжкото турско население не се оказват лесно решими, защото върху тях тегнат не само гравитация на новия дух в двустранните междудържавни отношения, но и съмнения в трайността на тези нови реалности, а и неподготвеност на субективния фактор на командно ниво в българската войска. Само половин месец след началото на мобилизацията командирът на Шуменския артилерийски полк подполк. Ангелов изпраща бърза поверителна телеграма до началника на крепостната артилерия в София, в която моли за указание. До 30 септ. 1915 г. полкът му бил „развърнат мобилизационно по щата”, а батареите – разпратени до съответните пунктове. „Също стъкмен” бил и тежкият артилерийски полк. Изкопно-фортификационните работи били извършени бързо и в края на септември ставали „излишни 880 души – неслуживши”, голяма част от които били „недъгави и турци”. „Нямам основания да ги храня в полка” споделя подполковникът и твърди, че „донесъл” за това в дивизионната област. От телеграмата личи готовността му да освободи този мобилизиран контингент³⁵. Явно е обаче друго – призоваването под знамената „без разлика на народност” в Шуменската военно-инспекционна област най-вероятно или не е било „според нуждата”, или пък мобилизационните очаквания за добросъвестно отзоваване на това население под знамената са били надхвърлени. В такава посока тласка съжденията друг един запазен документ.

В бърза секретна телеграма-рапорт до ЩДА командващият на 3-а (Трета) армия генерал-майор Ст. Тошев, комуто съдбата ще отреди участта да бъде командващ и на най-активно участвалото

по-късно турско войсково съединение (6-и Турски корпус) по бойните полета на Добруджа, информира за явление, което явно го е впечатлило. При негова обиколка „за преглеждане фортификационните работи” в района на разполагането на 4-а Преславска и 5-а Дунавска дивизии всичките неслужили турци, които били „извикани да копаят, изявиха голямо желание да се въоръжат и организират, за да бранят родината си от чуждо нашествие”. А началникът на укрепения пункт Варна също молел „да бъдат въоръжени турците като елемент надежден в случай на десант”³⁶. Едва ли трябва да се изключва вероятността турците от Варненско, Шуменско, Разградско, Търговишко и пр. да изявяват желание да воюват без оглед на съюзническите отношения между България и Турция! Удивлява и още нещо – ген. Ст. Тошев е син на Анастасия Тошева, чието русофилство не може да се подлага под съмнение, но още през 1915 г. той е наясно, че българските турци демонстрират готовност да бранят България както от румъни, така и от руси, от които се очаква и десант на българска земя. „Вярвам, че след една кратка подготовка тези турци могат да станат... добра подкрепа на нашите войски” – счита той и моли да се изпратят пушки и патрони за въоръжаването им. С риск да нарушим хронологията ще посочим още сега, че след по-малко от година по бранните добруджански полета в района на освобождавания от Румъния Добрич, още преди практическото „братство по оръжие” (т. е., преди идването на 6-и Турски корпус), след военните действия на частите на 3-а българска армия остават завинаги костите на Али Мехмедов Алиев от с. Караманите, Варненско, Али Салимов Ахмедов и Хасан Илязов Асанов от с. Свещари, Разградско, Ахмед Коджаалиев Хасанов от с. Езерче, Разградско, Ахмед Сали Мехмедов от с. Звезгор, Шуменско, Елиман Мехмедов Салимов от с. Средноселци, Разградско, Зейнула Алиев Салиев от с. Голямо ново, Разградско, Ибриям Салимов Реджебов от с. Неофит Рилски, Варненско, Исмаил Ахмедов Якубов от Търговище, Исмаил Ямурлов Хазнатаров от Суворово, Варненско, Исмаил Османов от Горско село, Търговишко, Мехмед Абдулов Джумалиев от Шумен, Мехмед Салимов Елиманов от с. Ясенково, Шуменско, Сюлейман Сюлейманов Шабанов от с. Белоградец, Варненско и десетки други още³⁷.

Далеч сме от мисълта да търсим като мотивация за поведението на тези млади хора от турски произход някакво ясно формирано бъл-

гарско самосъзнание. Те обаче са част от онова население на Царство България, което по-малко се вълнува от агалъка на дедите си, а повече от спокойния живот в родните села. Без да се чувства особено угнетено от българските власти, това население приема новия дух в българо-турските отношения с искрени надежди за добруване, и тъкмо поради това изявява готовност да се сражава в името на тези надежди. Освен това в никакъв случай не трябва да се забравя, че през втората половина на август 1916 г. (още преди началото на войната срещу Румъния румънските власти в Южна Добруджа „мобилизират“ около 30 000 местни жители от селата – българи, турци и татари, които използват за ангария, а след това интернират в концлагери в Молдова. Голяма част от това мирно население бива или избито по пътя, или умира от изтощение в местата за въдворяване³⁸. Тези действия са една твърде скорошна душевна рана, която мирните южнодобруджанци, без оглед на етнически и религиозен произход, все още носят в душите си, и тя е факторът, който генерира чувствата на единност срещу румънската власт. Защото отвлечените както българи-християни, така и турци, и татари-мюсюлмани, предимно от добруджанските села, които румънската власт или екзекутира, или държи затворени в лагери при специален режим, са хиляди³⁹. Тази общност на мъките и страданията на гражданското население в Добруджа, без оглед на верския му произход, не е непозната на политическите елити както на България, така и на Турция.

По доста по-различен начин стоят нещата с новия дух в самата Турция, където много трудно и сред военнополитическия нобилитет, и сред обикновеното население, започва процес на осъзнаване на станалото мирно отстъпване на територия на българската държава. Особено болезнено се оценяват нещата в крайграничната двукилометрова зона източно от р. Марица, където селски стопани губят най-добрите си ниви и ливади, и където на много места се оказва проблемно да се упражняват собственически права. С това обаче доста по-активно, но пък и по-ефективно, започват да спекулират националистически настроени среди както от старотурците, така и от управляващите младотурци.

Това обаче е друга тема, която би могла да се интерпретира в отделни публикации.

БЕЛЕЖКИ

¹ Българска военна история. В три тома. Подбрани извори и документи. Т. 3 (1914–1944). С., 1986, с. 60.

² Народни права, №193, 27 август 1915 г.

³ **Тончев, Т.** Световният пожар и войната. С., 1984, с. 311.

⁴ Дипломатически документи по участието на България в Първата световна война. Т. 2 (1915–1918 г.). С., 1921, с. 7.

⁵ Пак там. Словесната енергия, дори и когато е останала фиксирана на хартиен или звуков носител, винаги е имала свойството да не разкрива своя истински източник, оставяйки след себе си мехлеми или... рани за душите на хората.

⁶ Пак там, с. 7–8. Съществена слабост на българската военна дипломация, породена от немара на ЩДА, е късното доставяне на бюлетини за военните действия – дори през втората половина на август 1916 г. от новия български военен аташе узнаваме, че той получава всякога със закъснение този род информативни материали – ДВИА. ф. 40, оп. 2, а. е. 611, л. 12.

⁷ Вж. Дипломатически документи по участието на България..., с. 10. Ораторите произнесли пред манифестантите речи, пълни със симпатия и с благопожелания за успеха на българското оръжие, като подчертали „еднаквостта на интересите между България и Турция и братството на двата народа и армии”.

⁸ Отечество, № 6, август 1915 г.

⁹ Вж. **Камбуров, Г.** Фаталната илюзия. Външнополитическите противоречия и конфликти между България и Централните сили в Първата световна война (1914–1918 г.). С., 1999, с. 52.

¹⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 815, л. 253.

¹¹ Изключително ценен във фактологично и обобщаващо отношение документ по този въпрос представлява докладът за извършеното от турско-българската гранична комисия по теренните работи за определяне на границата за времето от 14/27 септ. до 29 окт./11 ноем. 1915 г. – Вж. БПСВ. Т. 1, с. 527–530. Вж. също източников материал по административно-селищното устройване на новите околии в Царство България в едно „Окръжно” на МВР от 26 септември 1915 г. в ЩДА, ф. 242 К, оп. 2, а. е. 562, л. 1–2.

¹² ЩДА, ф. 260 К, оп. 4, а. е. 4, л. 31, л. 39.

¹³ Българо-турски военни отношения през Първата световна война (БТВО) (1914–1918). С., 2004, с. 59, 60.

- ¹⁴ Пак там, с. 62.
- ¹⁵ Пак там, с. 63.
- ¹⁶ ЦДА, ф. 260 К, оп. 4, а. е. 31, л. 47.
- ¹⁷ Пак там, л. 84.
- ¹⁸ Пак там, л. 73.
- ¹⁹ Пак там, л. 87.
- ²⁰ Пак там, л. 199.
- ²¹ ДВИА, ф. 10, оп. 2, а. е. 639, л. 1–2.
- ²² Пак там, л. 8.
- ²³ ЦДА, ф. 242 К, оп. 2, а. е. 591, л. 51.
- ²⁴ Вж. **Трифонов, Ст.** Тракия. Военноадминистративна уредба, политически и стопански живот 1912–1915 г. С., 1992, с. 102–106.
- ²⁵ ЦДА, ф. 336 К, оп. 1, а. е. 233, л. 44–48. Докладът на едирненския генерален консул в значителна степен се основава на преките му наблюдения върху съществуващата хлебна криза в града и региона, изложени в негово донесение и до началника на разузнавателното отделение към Министерство на войната. – вж. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 815, л. 425–426.
- ²⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 522, л. 57.
- ²⁷ Пак там, л. 60. Подч. от мен – К. К.
- ²⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 1400, л. 159, 163.
- ²⁹ ДВИА, ф. 314, оп. 1, а. е. 7, л. 15, 27 и др.
- ³⁰ Пак там, л. 125.
- ³¹ Пак там, л. 126.
- ³² ДВИА, ф. 4, оп. 3, а. е. 143, л. 677.
- ³³ ДВИА, ф. 42н, оп. 1, а. е. 10, л. 205.
- ³⁴ Пак там, л. 209–211.
- ³⁵ Пак там, а. е. 1347, л. 288.
- ³⁶ Пак там, а. е. 522, л. 145. На тази молба генерал-майор К. Жостов отговаря с положителна резолюция.
- ³⁷ Имената им са извлечени от историко-библиографския справочник Добричката епопея. 1916. Състав. Р. Симеонов, В. Михайлова, Д. Василева. Добрич, 2006.
- ³⁸ Вж. **Мирков, Р.** Кървавата бразда на Добруджа. Добрич, 2006, 131 с. Приложеният от младия автор мартиролог списък на жертвите (само нищожна част от които е възможно да са поданици на България), доказва общността на страданията, които преживяват тогава всички народности в равна Добруджа.
- ³⁹ Вж. още списък на имената на умрели мюсюлмани и християни само от Тутраканския край от днешните села Царев дол, Черногор, Търнов-

ци и др., отвлечени в Молдова през лятото на 1916 г. и загинали там. – Документи за историята на Тутракан. – 1878–1944 г. Под ред. на проф. П. Тодоров. Тутракан, 2007, с. 285–286.

ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници

Държавен военноисторически архив (ДВИА), ф. 4, 10, 40, 42н, 314.
Централен държавен архив (ЦДА), ф. 242К, 260К, 336К.

Публикации

Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). (БТВО). С., 2004.

Българска военна история. В три тома. Подбрани извори и документи. Т. 3 (1914–1944). С., 1986.

Дипломатически документи по участието на България в Първата световна война. Т. 2 (1915–1918 г.), (ДД), С., 1921.

Добричката епопея. 1916. Състав. Р. Симеонов, В. Михайлова, Д. Василева. Добрич, 2006.

Документи за историята на Тутракан. – 1878–1944 г. Под ред. на проф. П. Тодоров. Тутракан, 2007

Камбуров, Г. Фаталната илюзия. Външнополитическите противоречия и конфликти между България и Централните сили в Първата световна война (1914–1918 г.). С., 1999.

Мирков, Р. Кървавата бразда на Добруджа. Добрич, 2006.

Народни права, №193, 27 август 1915 г.

Отечество, № 6, август 1915 г.

Тончев, Т. Световният пожар и войната. С., 1984.

Трифонов, Ст. Тракия. Военноадминистративна уредба, политически и стопански живот 1912–1915 г. С., 1992.